

XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİNİN SOVET TARİXŞÜNALIĞINDA QARABAĞ MƏSƏLƏSİ

Naibə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

naiba.ahmedova@mail.ru

Açar sözlər: Şəhərlərin tarixi, Şuşa, Qarabağ məsələsi, tarixşünaslıq

Xülasə

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan tarixinin bütün məsələləri üzrə tarixşünaslıq sahəsində tədqiqatlar genişləndi, Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal problemi, ayrı-ayrı xanlıqların tarixi inkişafı və onların Rusiyaya "birləşdirilməsi" prosesinin tədqiq olunması mühüm hadisələrdən biri idi. Sovet tarixşünaslığında Qarabağ tarixi üzrə dərin tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır. Ermənistanın Dağlıq Qarabağa əsassız ərazi iddiaları müstəqillik ərafəsində Qarabağ tarixi ilə bağlı mənbələrin öyrənilməsini gündəmə gətirdi. Məqalədə XX əsrin 70-80-ci illərində sovet tarixşünaslıq elmində Qarabağ tarixi üzrə yaranan əsərlərin müqayisəli təhlili verilmiş və mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir.

КАРАБАХСКИЙ ВОПРОС В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 70-80- Х ГГ. XX ВЕКА

Найба Ахмедова

Ключевые слова: история городов, Шуша, Карабахский вопрос, историография.

Резюме

В 70-х и 80-х годах XX века расширились исследования в области историографии по всем вопросам истории Азербайджана, проблема оккупации Северного Азербайджана Россией, историческое развитие отдельных ханств и процесс их «объединения» с Россией было одним из важных событий. В советской историографии глубокие исследования его истории Карабаха практически не проводились. Необоснованные территориальные претензии Армении к Нагорному Карабаху выдвинули на повестку дня изучение источников, связанных с историей Карабаха накануне обретения независимости. В статье проведен сравнительный анализ работ по истории Карабаха 70-80-х гг. XX века в советской историографии, был дан и получены важные научные результаты.

THE KARABAKH QUESTION IN SOVIET HISTORIOLOGY OF THE 70-80S OF THE XX CENTURY

Naiba Ahmadova

Key words: history of cities, Shusha, Karabakh issue, historiography

Summary

In the 70s and 80s of the XX century, researches in the field of historiography related to all issues of Azerbaijan history, the problem of the occupation of Northern Azerbaijan by Russia, the historical development of individual khanates and the process of their "unification" expanded. It was one of the important events with Russia. In Soviet historiography, in-depth studies of his history of Karabakh were practically not carried out. The unfounded territorial claims of Armenia to Nagorno-Karabakh put on the agenda the study of sources related to the history of Karabakh on the eve of gaining independence. In the article, a comparative analysis of the works related to the history of Karabakh in the 70-80s of the 20th century in Soviet historiography was given and important scientific results were obtained.

Zaman-zaman Azərbaycan xalqının tarixinin tədqiqi sərt yasaqlara məruz qalmış, tarixi həqiqətlərin obyektiv işıqlandırılması mümkün olmamışdır. Real tarixlə onun tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər arasındakı təhrif və bitərəflik hakim ideologiyaya xidmət edirdi. Sovet dövründən başlayaraq tarixi tədqiqatların aparıldığı elmi-tədqiqat müəssisələrinin yaranması ilə bir sıra yazılı mənbələrin nəşri sahəsində müəyyən işlər görülsə də, dövrün bir sıra tarixşünaslıq məsələləri tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənar qalmış, lazımınca öyrənilməmiş və ya təhrif olunaraq saxtalaşdırılmışdır. Bu problem əlyazması halında qalmış bir çox əsərlərin lazımınca öyrənilməməsi və çoxu fars dilində olan həmin qaynaqların elmi-tənqidi mətni və tərcüməsinin nəşr olunmasında tədqiqatçıdan müəyyən hazırlıq və əlyazmalar üzərində işləmək vərdişi tələb etməsilə əlaqədardır.

1970-1985-ci illərdə SSRİ miqyasında tarix elminin, o cümlədən tarixşünaslığın inkişafına istiqamət verən bir sıra müşavirə və konfranslar keçirilmişdir. Sovet tarix elminin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan tarix elminin tədqiqat istiqamətini Sov.İKP MK və ona tabe olan Azərb.KP MK-nın qərar, qətnamələri müəyyən edirdi. Xüsusən Azərb. KP MK-nın 5 avqust 1969-cu il və 29 oktyabr 1971-ci il Plenumunun materialları Sovet tarixşünaslığının istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynadı. Azərb.KP MK-nın Plenumunda (oktyabr 1971-ci il) bildirildi ki, ictimai elmlərlə məşğul olan alimlər tarixi keçmiş, müasir dövrü qiymətləndirərkən aydın partiya mövqeyində durmalı, burjuaziyanın ən kiçik təzahürlərinə qarşı belə barışmaz olmalı, burjuva alimlərinə qarşı mübarizənin ön cərgəsində getməlidir.

Azərbaycan KP MK-nin 1969-cu il iyul Plenumunda Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçilməsi ilə 70-80-ci illərdə respublikanın həyatında inkişafın təməli qoyuldu. Bu mənada 70-80-ci illərin birinci yarısına aid elmi ədəbiyyatda verilmiş xarakteristikani və M.S.Qorbaçovun bölgüsünün mexaniki şəkildə Azərbaycana aid edilməsi gerçək həqiqəti əks etdirmir. Müstəqillik dövründə sovet tarixşünaslığında bu dövrə fərqli qiymət verilmişdir.

Sovet dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanda (1969-1982) Qarabağa çox böyük diqqət ayırmış və bu istiqamətdə sistemli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişdi. Qarabağ tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini mükəmməl bilən Heydər Əliyev, onun mərkəzi Şuşa şəhərinin inkişafına həssaslıqla yanaşmışdır.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan tarixinin bütün məsələləri üzrə tarixşünaslıq sahəsində tədqiqatlar genişləndi, Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal problemi, ayrı-ayrı xanlıqların tarixi inkişafı və onların Rusiyaya “birləşdirilməsi” prosesinin tədqiq olunması mühüm hadisələrdən biri idi.

Sovet tarixşünaslığında Qarabağ tarixi üzrə dərin tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır. Ermənistanın Dağlıq Qarabağa əsassız ərazi iddiaları müstəqillik ərəfəsində Qarabağ tarixi ilə bağlı mənbələrin öyrənilməsini gündəmə gətirdi.

Q.Qeybullayev “Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair)” əsərində xanlıqlar dövründə Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsinə diqqət yetirmiş, əhalinin böyük əksəriyyətinin türklərdən ibarət olduğunu əsaslandırmışdır[6,s.5]. Müəllif kitabının ön sözündə yazır ki, çağdaş erməni tarixşünaslığında Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın bütün tarix ərzində Ermənistanın tərkib hissəsi olması ehkəmi hakimdir. Tarixi faktların yanlış yozumuna əsaslanan erməni ekstremistləri əzəli torpağımız olan bu ərazinin Ermənistana birləşdirilməsi iddiasını irəli sürürlər. Z.Bünyadov, İ.Əliyev, R.Göyüşov və başqalarının əsərlərində tarixi faktlar əsasında bu konsepsiya tənqid olunmuş, saxtakarlara cavab verilmişdir.

Bu dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında demoqrafik proseslərə və şəhərlərin tarixinin öyrənilməsinə maraq artdı. Əvvəllər şəhərlərin öyrənilməsində diyarşünaslıq istiqaməti əsas idisə, bu istiqamət öz yerini kompleks məsələlərin həllinə yönəltdi. Azərbaycan tarixşünaslığında eyni xronoloji çərçivəsi və kompozisiyası olan bir sıra şəhərlərin tarixi yazıldı. E.B. Muradəliyevanın “XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri” adlı dərs vəsaiti bu baxımdan maraqlıdır[7].

Şuşa şəhərinin salınma tarixi, quruluşu barədə maraqlı məlumatlar A.Salamzadə, E.Avalov, R.Salayevin birgə yazdıqları “Azərbaycanın tarixi

şəhərlərinin bərpası və qorunma problemi” adlı kitabda[12], habelə E.Avalovun “Şuşa şəhərinin arxitekturası” monoqrafiyasında işıqlandırılmışdır[8].

Ş.Cəmşidov Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın Car-Balakənə qaçması barədə tarixşünaslıqda hökm sürən fikri “İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdi?” məqaləsində təkzib etmiş, Ağa Məhəmməd şah Qacarı topçularını susdurduqdan sonra yolların bağlandığını görüb, çarəsizlikdən Balakənə getmiş Avar hakimi Ümmə xana sığınmışdır[2].

Qarabağ tarixi üzrə 10 əlyazma N.Axundov tərəfindən toplanaraq “Qarabağnamələr” silsiləsi adı ilə iki hissədə (1989-1991) nəşr olundu[1]. N.Axundov “Qarabağ salnamələri” əsərinin I fəslində “Qarabağnamələr” və onların müəllifləri barədə məlumat verməklə yanaşı, “Qarabağnamələr” toplusuna daxil olan salnamələrdən əlavə XX əsrin başlanğıcında Mirzə Xosrov Axundov-Şaiqin “Qarabağ tarixi”, Məhəmmədəğa Müstəhidzadənin “Qarabağnamə” əsərləri yazdığını, bu iki əsərin əvvəlki salnamələri təkrarladığını və onların da “Qarabağnamələr” küliyyatına daxil edildiyini qeyd edir. Müəllif İbrahimxəlil xanın mayor Lisaneviç tərəfindən günahsız qətlə yetirildiyini, Vərəndə məliyi Cümşüdün fitnəkarlığının bu işə təkan verdiyini söyləyir, Amerika alimi A.Murelin bu qənaətdə olduğunu yazır.

Akademik İ.Əliyev “Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr” əsərinin tarixşünaslığında ilk dəfə Qarabağ xanlığının Azərbaycan dövləti olduğu təsbit edilir, ermənilərə aid olmadığı göstərilir. Dağlıq Qarabağın tarixi keçmişinə qısaca nəzər salan müəllif erməni tədqiqatçılarının uydurmalarına tutarlı faktlarla cavab verir[9]. Qarabağın əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu bir daha təsdiqləyir. Əsərdə xanlığın sosial-iqtisadi quruluşu, sosial-siyasi əlaqələri barədə bəzi məlumatlar verilir.

X.Xəlilov “Qarabağın etnik tarixindən” adlı məqaləsində 1823-cü il Qarabağ əyalətinin kameral təsviri əsasında Qarabağ xanlığında əhalinin sayı, şəhər və kənd əhalisinin etnik tərkibini aydınlaşdırır [3]. M.Gülməliyevin “XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu” əsərində Qarabağ xanlığının tarixinin müəyyən məsələləri tədqiq edilir.

1970-1985-ci illər dövrü dövlət sənədlərində “inkişaf etmiş sosializm” dövrü adlandırılırdı. Lakin M.S.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş Katibi seçilməsi və hakimiyyətə gəlməsi ilə dövrə münasibət dəyişdi. Sov.İKP-nin Aprel (1985-ci il) Plenumundan sonra SSRİ-də partiya, dövlət sənədlərində və elmi ədəbiyyatda bu dövr “durğunluq” (zastoy – N.Ə.) dövrü adlandırıldı.

Əslində M.S.Qorbaçovun diktəsi ilə Sovet dövlətinin bütöv 15 illik tarixinə, müəyyən nöqsanlar olsa belə, bu çür damğa vurmaq ədalətsizlik, qərəzlilik idi. Xüsusən 1970-1979-cu illərdəki həyatın müəyyən sahələrində irəliləyişlər aydın sezilirdi. Həm də ümumən SSRİ-yə aid edilmiş bu konsepsiyanın mexaniki surətdə Azərbaycana da aid edilməsi yanlışlıq idi.

Çünki müttəfiq respublikalar arasında Azərbaycan özünü iqtisadi cəhətdən təmin etmək gücünə malik dörd respublikadan biri idi.

1985-1988-ci illərin sovet tarixşünaslığının təhlili zamanı aydın olur ki, bu dövrdə tarixçilər ictimai-siyasi məsələlərə əvvəlki dövrlərdən bir qədər fərqli yanaşmış, yenidənqurma siyasəti tarixi tədqiqatların nisbətən demokratikləşməsinə şərait yaratmışdır. İrəli sürülən aşkarlıq və demokratikləşdirmə xətti elmi tədqiqatların şəffaf aparılmasına, tariximizin təhrif və saxtalaşdırmalardan təmizlənməsinə ümid oyatmışdır.

Azərbaycan tarixinin ən gərgin və ziddiyyətli dövrlərindən biri də 1988-1990-cı illər dövrüdür. Yuri Pompoeyevin “Qarabağ qan girdabında” kitabında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsas səbəbləri göstərilir [11]. Müəllif rus tarixçisi N.N.Şavrovun “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə: Muğanın özgə xalqlara qarşıdakı satışı” kitabında “Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyonu əyalətin yerli əhalisi olmayıb, bizim tərəfimizdən köçürülüb” fikrinə əsaslanaraq onların Qarabağ bölgəsinin yerli əhalisi olmadığını sübut edir[13]. O, ermənilərin böyük dövlətlərin əlində siyasi alət olduğunu faktlarla göstərir, yaranmış hərbi-siyasi şəraitdən onların hər zaman istifadə etməyə cəhd etdiklərini göstərir.

Müstəqillik ərəfəsində mənbələrin toplanması, tərcüməsi və nəşrinə diqqət artmışdır. Z.Bünyadovun redaktorluğu ilə “Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə” toplusunun nəşri bu istiqamətdə ilk addımlardan biri olmuşdur. Bu toplu erməni işğalının ideoloji əsaslarını ifşa etmək baxımından əhəmiyyətli və topluya Qarabağ tarixi ilə bağlı bir sıra məqalələr daxil edilmişdir. Burada İ.Əliyevin “Qarabağ qədimdə”, X.Xəlilovun “Qarabağın etnik tarixindən”, F.Məmmədovanın “Alban etnosu haqqında”, P.Şükürovanın “İbrahimxəlil xanın Qarabağdakı mülkləri haqqında” sənədlər (qəbalə) toplanmışdır. Sovet dövründə ilk dəfə Ə.Qubaydulın aqrar münasibətlərə və kənd təsərrüfatının vəziyyətinə dair yazdığı məqalələrində Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi həyatını tədqiq etmişdir.

Dövrün tədqiqatlarında 1905-ci ilin erməni-Azərbaycan münaqişəsi azərbaycanlıların ümummilli mübarizəsi kontekstində dəyərləndirilirdi. Azərbaycan burjuaziyasının, o cümlədən milli burjuaziyanın fəaliyyəti zəif öyrənilmişdir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan tarix elmində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Lakin milli burjuaziyanın sahibkarlıq fəaliyyəti, milli burjua ziyahlarının yaranması, milli-azadlıq hərəkatı, milli partiya və təşkilatların yaranması, müsəlman-türk qırğınları və s. tariximizin ağ ləkələri sayılır. Bu mövzuların işlənməsi Moskva tərəfindən yasaq edilmiş, ya saxtalaşdırılmış, ya da təhrif olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Axundov, N. Qarabağ salnamələri. Bakı:-1989
2. Cəmşidov Ş. İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdi? //Azərbaycan gəncləri qəzeti, 1974
3. Xəlilov, X. Qarabağın etnik tarixindən //Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası.,1988 №3
4. Kommunist.- 2 noyabr 1971-ci il.
5. Qaffarov, T. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı: - 1999.-280 s.
6. Qeybullayev, Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı:- 1990
7. Muradəliyeva, E.V. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı: -Bakı Universiteti,-1981.- 277 s.
8. Авалов, Э.В. Архитектура города Шуши. Баку, 1977
9. Алиев, И.Г. Нагорный Карабах:История.Факты. События. Баку: -1989.
10. История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. З.М.Бунятова. Баку:- Элм,- 1990
11. Помпов, Ю.А. Кровавый омут Карабаха. Баку:-Азербайджан, -1992. 208 с.
12. Саламзаде, А.В. Авалов, Э.В. Салаев, Р.Д. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку:- 1979
13. Шавров, Н.Н. Новая угроза Русскому Дьлу въ Закавказье: Предстоящая Распродажа Мугани Инородцамъ. С.-Петербургъ. Типографія Редакціи періодическихъ изданій Министерства Финансовъ.1911.Баку: - Элм, - 1990. - 156 с.